

ANIS

LOUISE NYHOLM KALLESTRUP

I PAGT MED DJÆVELEN

TROLDDOMSFORSTILLINGER OG TROLDDOMSFØRFLGELSER
I ITALIEN OG DANMARK EFTER REFORMATIONEN

I PAGT MED DJÆVELEN

LOUISE NYHOLM KALLESTRUP

I pagt med Djævelen

Troldomsforestillinger og troldomsforfølgelser i
Italien og Danmark efter Reformationen

Forlaget ANIS
København 2009

I pagt med Djævelen
Trolldomsforestillinger og trolldomsfølgelser i
Italien og Danmark efter Reformationen
Louise Nyholm Kallestrup

© Forfatteren og Forlaget ANIS, 2009

Bogen er sat med Garamond på Religionspædagogisk
Center og trykt på Specialtrykkeriet

ISBN: 978-87-7457-484-2

Omslag: Mindgame

Forsideillustrationen er en del af freskerne fra Brancacci kapellet i Santa Maria del Carmine, Firenze. Det viser Simon Mager disputere med Peter og Paulus inden Simon Mager forvises af Peter. Malet af Filippino Lippi, 1481-85

Udgivet med støtte fra: Den Hielmstjerne-Rosencroneske Stiftelse,
Jens Nørregaard og Hal Kochs Mindefond, Konsul George Jorck og
Hustru Emma Jorcks Fond, Landsdommer V. Gieses Legat og
Humaniora på SDU

Forlaget ANIS
Frederiksberg Allé 10
DK-1820 Frederiksberg C
tlf. 3324 9250 – fax 3325 0607
www.anis.dk

Indhold

Fortegnelse over illustrationer	7
Forord	9
Indledning	
Da Europa forfulgte sine hekse	13
Orbetello og Aalborg, Toscana og Nørrejylland	25
Forfølgerne	
Fordømmelsen af trolddom hos den katolske kirke	39
Fordømmelsen af trolddom i Danmark	69
Romersk inkvisitorisk ret og dansk verdslig ret	91
De forfulgte	
Fra rygte til anmeldelse	107
Trolddomsanmeldelser og anklager	129
En magisk-religiøs forestillingsverden	161
Mødet mellem forestillingsverdener	
Mødet mellem forestillingsverdener	191
Skriftefaderen og dommeren	
En foreløbig afslutning	211
Bilag	227
Kilder	231
Bibliografi	235
Register	249

Fortegnelse over illustrationer

Inkvisitionsarkivet, Palazzo Sant'Uffizio	21
Kort over Nordjylland	29
Kort over det sydvestlige Toscana	31
Kort over Italien 1559	33
Malleus Maleficarum (forsiden)	47
Udsnit af indholdsfortegnelsen til kardinal Scaglias Pratica	54
Peder Palladius	72
Niels Hemmingsen (1513-1600)	88
Heks på bålet 1571	99
Ponte Sant' Angelo, Rom	101
Forsiden på processen mod Virginia di Leandro	109
Side fra processen mod Siede Chrestensdatter Wefferquone.	111
Figur 1. Personer anmeldt for trolddom i Orbetello 1648-1666	118
Figur 2. Relationer mellem processer i Orbetello, 1649-50	122
Figur 3. Udlæggelserne fra Storvorde-Sejlfloed, 1620-1637	124
Figur 4. Udlæggelser blandt "Heksebanden" i Aalborg, 1612-1620	125
Djævelens bedrag	138
Heksesabbatten	148
Der Liebeszauber	177
San Francesco kirken, Siena	192
"Rebet". Inkvisitionens torturkammer	201
En heks dømt af inkvisitionen	208
Tre hekse på et bål i Baden	216
Den angrende kætter	224

Forord

En lang række personer har deltaget og bidraget ved udarbejdelsen af denne bog. Først og fremmest skal rettes en stor tak til professor, dr. phil. Helge Gamrath. Hans indgående kendskab til Rom og den italienske historie har været en stor inspiration i valget af emne, og har haft afgørende betydning for mine italienske studier. En særlig tak rettes til lektor Torben K. Nielsen, dr. phil. Jens Christian Vesterskov Johansen og førsteamanuensis Rune Blix Hagen for deres indsigtsfulde kritik og kommentarer til manuskriptet. Professor Oscar Di Simplicio, Firenze, takker jeg for med sit omfattende kendskab til Sienaarkivets arkiv at have præsenteret mig for Orbetellos protokoller. Uden hans indsigt i de mange tusinde folio havde jeg næppe kunnet basere mit studie på disse spændende processer. Ph.d. Matteo Duni for værdifulde diskussioner i forbindelse med det afsluttende arbejde. Dr. phil. Alex Wittendorff skal have en særlig tak for de konstruktive kommentarer til den tidlige udgave af manuskriptet.

Jeg er taknemmelig for at have haft mulighed for at studere ved Archivio della Congregazione per la Dottrina della Fede i Vatikanet, og for den hjælp og vejledning arkivets ansatte har bistået med. Direktør for det Danske Institut for Videnskab og Kunst i Rom, Erik Bach, fortjener ligeledes tak for hans forståelse for de overraskelser arbejdet i det italienske arkivvæsen har det med at byde på. Ligeledes er jeg Kurt Villads Jensen og Morten Fink-Jensen taknemmelig for konstruktive kommentarer til indledende dele af manuskriptet og Karen Skovgaard-Petersen og Torben Brinks bistand med det latinske. To gode kolleger og venner Mette Frisk Jensen og Charlotte Appel fortjener en særlig varm tak for deres støtte og opbakning gennem det sidste halvandet år.

Den største tak skal dog rettes til min familie. Dicte og Anna, for deres påmindelser om, at der er et liv uden for bøgerne. Og til Morten, uden dig var jeg aldrig nået hertil, og uden jer havde det intet været værd.

Odense, juni 2009

INDLEDNING

Da Europa forfulgte sine hekse

Det 16. århundrede er af flere grunde et af de vigtigste århundreder i Europas historiske og kulturelle udvikling. De transatlantiske opdagelser gav fornyet mulighed for ekspansion og handel, og for kirken betød det en helt ny verdensdel at sprede det kristne budskab til. Internt i Europa hærgede politisk og religiøs uro. Middelalderens enhedskirke blev splittet, og konflikterne trak spor langt ind i det 17. århundrede. Den katolske kirke var overbevist om, at de som havde brudt med den katolske tro måtte have misforstået den katolske lære. Kun den katolske tro var den sande tro. Men gennem korrekt formidling af troen, kunne befolkningen fremover forventes at efterleve de katolske doktriner. Anderledes blev situationen opfattet af de protestantiske reformatorer. De var overbeviste om, at protestantismen var en "bedre ordening". For at undgå sværmere og papistiske bæster inden for landets grænser, eksaminerede man derfor indrejsende i deres tro.¹ Her ville man for alt i verden undgå en katolsk genrejsning.

Situationen var spændt. I det katolske hjerte Italien kæmpede den katolske kirke for at holde protestanter fra døren. Midt i det 16. århundrede nåede især calvinisterne foruroligende tæt på Venedig, og frygten for omstyrtelse af den katolske tro var mere aktuel end nogensinde. Pave og kurie i Rom arbejdede på højtryk for at undgå en protestantisk reformation i Norditalien. Også i det nyligt luthersk-protestantiske Danmark var stemningen spændt. Inventar i kirkerne blev efter Reformationen fjernet for at slette alle minder om den dunkle katolske fortid. Bisperne drog nu på visitats, og sognebørnene skulle overhøres i deres lutherske katekismus. Både i Danmark og Italien var kirken overbevist om, at vejen til at sikre troen gik gennem sognebørnene. Kun hvis sognebørnene efterlevede troen på rette vis, kunne opstande undgås. Det er i denne kontekst Europas trolddomsføl-

---

1. Særligt jesuitermunke skræmte den danske konge, Christian IV. Den missionerende og katolske munkeorden bar i modsætning til andre katolske ordener ingen ordensdragt og skilte sig derfor ikke ud i en forsamling. Scocozza (1989), side 60ff.

gelsler skal læses. En kontekst, hvor øget kontrol med sognebørnernes tro og moral kom til at stå højt på magthaveres dagsorden.

Trolddomsforfølgelserne stod på over en periode på ca. 150 år, men med stor regional variation. Fordømmelsen af trolddom var fælles for protestanter og katolikker. Troldfolk konspirerede med Djævelen og var en trussel mod det kristne samfund. I Italien førtes mange processer, men efter 1569 blev ingen personer henrettet for trolddom af inkvisitionen. I Danmark blev ført mere end 650 processer alene i Nørrejylland, dvs. Jylland nord for Kongeåen (Johansen 1991: 242-282), og her blev omtrent halvdelen henrettet. Det kan undre, at trolddomsforfølgelserne med et fælles udgangspunkt, ergo den kristne fordømmelse af trolddom, kunne udspille sig *så* forskelligt.² De første grupper af processer i Italien fandt sted i det 15. århundrede, men først henimod 1580'erne intensiveredes forfølgelserne, for så igen at klinge af efter 1610. Herefter sås sporadiske udbrud af processer helt frem til 1720'erne.³ I Europa blev omkring 100.000 personer forfulgt for trolddom, omtrent halvdelen blev henrettet. De mest intense forfølgelser fandt sted i Centraleuropa med halvdelen af dødsstraffene eksekveret i Tyskland. Mænd såvel som kvinder sad på anklagebænken, men kønsfordelingen varierede fra sted til sted.⁴ I Danmark og Italien blev hovedparten af trolddomsprocesserne ført mod kvinder. Det stereotype billede af hekse, der kopulerede med Djævelen og spiste små børn til sabbatten, hørte til sjældenhederne. I stedet spændte anklagerne vidt fra lærdes og halvlærdes påkaldelser af Djævelen, ritualer for at forårsage skade på folk og fæ, tilegnelse af rigdom og kærlighed, til kloge koners helbredelse af sygdom eller blot sikring af høsten. Man kan sige, at trolddom på den måde i praksis blev en slags paraplybegreb, som dækkede over en lang række af de ritualer og praksisser hos befolkningen, datidens magthavere kriminaliserede og gjorde en aktiv indsats for at komme til livs.

---

2. Undersøgelsen er oprindelig inspireret af Marc Bloch's artikel "Towards a Comparative History of European Societies" (1928).

3. Inkvisitionen i Siena førte så sent som i 1720-21 56 trolddomsprocesser, Di Simplicio (2000), side 22.

4. De europæiske trolddomsforfølgelser er senest behandlet samlet af Ankarloo & Clark (2002); det globale perspektiv i Behringer (2005).

Gensidig mytificering: Katolske og luthersk-protestantiske trolddomsforfølgelser

Historikere har de seneste 35 år aflivet en række myter, som har præget opfattelsen af de europæiske trolddomsforfølgelser. Myterne hersker fortsat uden for historikerkredse og medvirker til en kløft imellem den videnskabelige og den populære forståelse af trolddomsforfølgelserne. Et almindeligt udtryk er “middelalderens heksejagt”. Det bruges jævnligt i den offentlige debat om urimelig hetz mod personer eller grupper. Udtrykket i sig selv rummer en selvmodsigelse, for “heksejagten” fandt først sted efter middelalderen. Den katolske inkvisition førte ganske vist mange processer i middelalderen, men de var mod kættere. “Trolddomsforfølgelsernes tid” tidsfæstes i dag af forskerne til perioden ca. 1485-1690, og med den mest intense forfølgelse i årene 1585 til 1620.⁵

Splittelsen af den kristne enhedskirke betød, at Europa blev delt i katolske og protestantiske stater, som i mange år derefter bekrigede hinanden. I krig opbygges negative billeder af fjenden, og sådanne fjendebilleder har det med over tid at indlejre sig i den folkelige bevidsthed. Forestillingen om, at de katolske trolddomsforfølgelser måtte være mere brutale end de danske, er blot en af dem. I Danmark er den lutherske reformations opgør med katolicismen og praksisser som aflad og bod trængt dybt ned i den ærkeprotestantiske selvforståelse. På Holbergs tid opstod udtrykket at være “katolsk i hovedet” med henvisning til en tosset eller forvirret person. I B.S. Ingemanns sang om Hans Tausen, “På Tave bondes ager” (1843) hyldes fængslingen af de katolske bisper i forbindelse med Reformationen. Billeder af den brutale inkvisition, som kneb sagesløse mennesker med gloende tænger for at få dem til at indrømme deres pagt med Djævelen, er blot blevet forstærket gennem film og skønlitteratur. Myten har været så sejlivet, at selv pave Johannes Paul II i anledning af jubelåret 2000 fandt det nødvendigt at undskyldte for inkvisitionens gerninger. Hvad paven ikke fik med var, at den romerske inkvisition kun yderst sjældent henrettede folk for trolddom.⁶ I stedet søgte de katolske inkvisitorer at forsonde de dømte med kirken. Hele grundideen med inkvisitionen var i virkeligheden at redde sjæle og beskytte kirken og den kristne tro (Peters 1988: 64). Som det også dokumenteres i denne bog, så byggede den romerske in-

5. De centrale værker her er Norman Cohns *Europe's Inner Demons* (1975) og Richard Kieckhefers *European Witchtrials. Their Foundations in Popular and Learned Culture, 1300-1500* (1976).

6. Inkvisitionen i Italien (efter 1542) kaldes almindeligvis den *romerske* inkvisition med henvisning til hovedsædet (inkvisitionskongregationen) i Rom.

kquisition på en fortolkningsramme og et sæt procedurer, som man på flere punkter kan betegne næsten moderne. For eksempel blev anonyme vidneudsagn regnet for utroværdige og derfor ikke godtaget. Hertil kom at varetægtsfængsling blev anvendt af hensyn til efterforskningen, men ligeledes for at beskytte vidner mod repressalier. En sådan praksis sås først i Danmark i det 19. århundrede.

Satans yngel? Trolddomsforskning i Italien og Danmark

Gennem årene har forskernes indgangsvinkel til trolddomsforfølgelserne gennemgået en markant udvikling. De forfulgte er tidligere blevet fremstillet som virkelige væsner med virkelige evner, som Djævelens yngel, eller som minoriteter udsat for ensrettende magthaveres nådesløse forfølgelser.⁷ Emnet er i dag et velbesøgt forskningsfelt. Mængden af udgivelser er i de senere år tiltaget betragteligt, og det har gjort det til en udfordring i sig selv at sortere mindre læseværdige publikationer fra for at koncentrere sig om samlingen af forskningsarbejder af høj kvalitet. Der er fortsat en tendens til, at trolddomsforskere er meget regionalt orienterede i deres valg af emne såvel som litteratur. Den sproglige barriere spiller en central rolle, og vil formentlig blot forstærkes i de kommende år. Øgede engelskunderskab blandt især sydeuropæiske forskere gavner naturligvis udvekslingen af engelsksproget litteratur, men gør lidet den anden vej. Hertil kommer at sydeuropæiske historikere af indlysende sproglige årsager sjældent orienterer sig i skandinavisk forskning og vice versa. Undtagelsen, som bekræfter regelen, er den forhenværende overarkivar ved Dansk Folkemindesamling, Gustav Henningsen, som i 1981 udgav sin engelsksprogede disputats om den spanske inkquisition.

Dansk trolddomsforskning har været præget af nationalt orienterede undersøgelser og kun med glimtvis forsøg på at se Danmark i en europæisk kontekst. Til forskel fra de italienske trolddomsforskere har de danske historikere undgået indblanding fra en magtfuld kirke, og de har i stedet kunnet arbejde "i sagens tjeneste". En del arkivalier er med årene gået tabt. Eksempelvis er der ikke bevaret tingbøger, dvs. de protokoller, hvori trolddomsprocesserne blev opført, for Fyn. På samme måde findes et hul i kildematerialet for Nørrejylland i årene frem mod 1617. De bevarede processer har dog været tilgængelige på arkiverne, og der er løbende publiceret bøger om emnet. Moderne dansk trolddomsforskning kan lige-

---

7. Margaret Murray (1921), Montague Summers (1925, 1946), Henry Charles Lea (1939/1957).

som den internationale regnes fra midten af 1970'erne, og den er ganske overskuelig at danne sig et overblik over. I løbet af 1980'erne udkom en række universitetsspecialer, hvori det bevarede materiale undergik rets-, social- og kirkehistoriske undersøgelser. Kulminationen var Jens Christian Vesterskov Johansens disputats "Da Djævelen var ude...". Den står stadig som dansk trolddomshistories hovedværk.⁸ Sideløbende udgav dansk trolddomsforskning *grand old men* Alex Wittendorff og Gustav Henningsen en række artikler om emnet. Wittendorff havde sin inspiration fra de franske mentalitetshistorikere, hvor Henningsen hovedsagelig arbejdede folkloristisk. I modsætning til tidens andre trolddomsforskere var Henningsen da heller ikke historiker men folklorist. De danske forskere fulgte i kølvandet på de nyeste tendenser i europæisk trolddomshistorie, noget som blev bekræftet med Hans Henrik Appels mikrohistoriske studie af det vestjyske Skast herred (1999). Her satte Appel Skast herreds trolddomsprocesser i deres lokale kontekst ved at undersøge dem som en del af herredets magtrelationer. Appels sigte var ikke et decideret trolddomsstudie, men i stedet herredets interne magtrelationer i det 17. århundrede. Da trolddomsprocesser udspillede sig i samme periode, blev de derfor en del af undersøgelsen.

Appels kapitel om trolddomsprocesserne er fortsat den eneste større undersøgelse af danske trolddomsforfølgelser siden Johansens disputats fra 1991. I en artikel fra 1992 gav Wittendorff bolden op til nye måder at tænke problemstillingen på i sin artikel om trolddomsprocessernes ophør.⁹ Desværre er der ikke sket videre. "Desværre" idet der stadig er mange ubesvarede spørgsmål især i relation til forfølgelserne i andre dele af Europa. Man kan undre sig over, hvorfor de danske processer altid indeholdt skadevoldende trolddom, og sjældent trolddom for at tilegne sig rigdom eller kærlighed – noget som dominerede især de italienske processer. Ligeledes kunne det være interessant at se nærmere på trolddomsprocesser fra bysamfund kontra landsbyer. Mere overordnet kunne det vise sig frugtbart at anskue trolddomsforfølgelserne i en bredere europæisk kontekst. En sammenligning kræver, at processerne er kortlagt og sat i en rets- og socialhistorisk kontekst. Det er de danske. Især Johansens undersøgelse af de nørrejske processer betyder, at dansk trolddomsforskning er i besiddelse af det nødvendige fundament til at foretage sammenlignende studier.

---

8. Johansen (1977), Skadhauge & Christensen (1981), Sejr Jensen (1981), Birkelund (1983), Tørnsø (1987).

9. Artiklen var oprindeligt den ene af oppositionerne til Johansens disputatsforsvar. Historisk Tidsskrift 92/1, side 1-28.

Sammenligningen af dansk og italiensk trolddomsforfølgelse er ikke ligefrem traditionel. På mange måder er dansk forskning længere fremme end italiensk trolddomsforskning, der længe har været hæmmet af en magtfuld katolsk kirke, som har siddet tungt på dele af kildematerialet. Først inden for de senere år er det blevet muligt at få indblik i det bevarede materiale, for inkquisitionens arkiv i Vatikanet (Archivio per la Congregazione della Dottrina della Fede, herefter ACDF) blev åbnet for kun elleve år siden.

Trolddomsforskning er at betragte som en ret ny disciplin blandt italienske historikere. Lidt paradoksalt eftersom Carlo Ginzburg med sin bog *I benandanti* fra 1966 var en af de første til at anerkende den menige befolknings særegne forestillingsverden og kultur (opdelingen af elite og folkekultur), var italiensk trolddomsforskning og inkquisitionsforskning i det hele taget længe domineret af amerikanere.¹⁰ Flere af disse amerikanske historikere tog deres afsæt i Ginzburgs historieskrivning. De kritiserede Ginzburgs noget snævre forståelse af inkquisitionen. Amerikanere som Mary O'Neil, Ruth Martin og John Tedeschi har argumenteret overbevisende imod Ginzburgs tese om en inkquisition ude af stand til at begribe den folkelige forestillingsverden. Gennem 1980'erne arbejdede de tre historikere med hver sin undersøgelse af den romerske inkquisition. Fælles for dem alle var, at de vendte den traditionelle problemstilling på hovedet. I stedet for at undersøge hvorfor så mange blev forfulgt for trolddom, søgte de svar på, hvorfor Italien *ikke* gennemgik de intense masseforfølgelser, der kendetegnede andre dele af Europa.

Mary O'Neil og Ruth Martin arbejdede med henholdsvis trolddomsprocesserne i Modena og Venedig. I modsætning til Ginzburg søgte de begge efter konsensus mellem dommer og anklagede.¹¹ I studierne dokumenterede de begge på grundlag af en samling inkquisitionprocesser, hvordan inkvisitorerne begrundede størstedelen af almuens magiske ritualer med illitterær uvidenhed og derfor ikke straffede de dømte så hårdt, som måske formodet. Ingen af de to inkquisitionstribunaler henrettede troldfolk i de undersøgte perioder, faktisk blev hovedparten frikendt, ganske enkelt fordi de ikke havde været klar over, at de havde forbrudt sig mod troen. En vigtig konklusion i Martins bog var, at inkquisitionens strenge regler om overholdelse af fast procedure, levned begrænset plads til misbrug og manipulation af embedet.

10. Bogen er blandt andet oversat til engelsk *The Nightbattles* (1983) og svensk *Benandanti: de goda häxmästarna* (1991). I 1975 udkom Ginzburgs mest kendte bog *Il formaggio e i vermi. Il cosmo di un mugnaio del'500*, dansk oversættelse (2006) *Osten og Ormene. Kosmos ifølge en 1500-tals møller*.

11. O'Neil (1982, 1984, 1987), Martin (1987).

I dag tager italienske såvel som udenlandske inkvisitionsforskere afsæt i historikeren John Tedeschi's undersøgelser, som udkom samlet i 1990. Gennem en række artikler har han afdækket forskellige aspekter af institutionens historie.¹² Hans studier var banebrydende, idet han med dem afviste myten om den brutale inkvisition, som torturerede folk af lyst, og hvor henrettelser var en del af dagligdagen. Gennem en systematisk analyse af inkvisitorernes brevveksling, inkvisitionshåndbøger og processer påviste han, hvorledes den romerske inkvisition behandlede trolddom som kætteri. Det betød, at forseelsen var omfattet af retsprincipper, som på mange punkter var på linje med moderne retspleje. Tedeschi konkluderede, at den romerske inkvisition var en institution med højtudviklet forståelse for det samfund den agerede i.

Italienske historikere er fortsat underrepræsenteret i studiet af trolddomsforfølgelserne. Inkvisitionshistorikeren Adriano Prosperi berører problematikken i flere af sine udgivelser. I hans fremragende *Tribunali della Cosziienza. Inquisitori, missionari, confessori* (*Samvittighedens tribunal. Inkvisitorer, missionærer, skriftefædre*) lægger han samme vinkel på problemstillingen som Tedeschi. Bogen må i dag betegnes som hovedværket inden for den romerske inkvisitions historie. Det er Prosperis tese, at den katolske kirke havde en overordnet plan med en disciplineringskampagne, som involverede tre hovedaktører: inkvisitoren, missionæren (først og fremmest jesuiterordenen) og skriftefaderen. Prosperis sigte var at skrive institutionens historie, og trolddomsforfølgelserne dominerer langtfra den mere end 700 sider lange bog.

I 2007 udkom Matteo Dunis monografi *Under the Devil's Spell. Witches, Sorceres and the Inquisition in Renaissance Italy* (Firenze). Duni giver her et helhedsbillede af de italienske trolddomsforfølgelser og inddrager casestudiet Modena i regionen Emilia Romagna. Det, som gør Dunis fremstilling særlig interessant, er, at han medtager de tidlige hekseforfølgelser, dvs. de præ-reformatoriske. Han præsenterer den middelalderlige inkvisition såvel som diabolske hekseprocesser i begyndelsen af det 16. århundrede, og Duni påviser herved et markant skifte i de italienske processer: Fra slutningen af det 15. århundrede og de næste 35-40 år førtes flere masseprocesser mod hekse. Dette fænomen er helt fraværende i perioden fra 1580 og fremefter. De post-reformatoriske processer i Modena var af en ganske anden karakter og lignede i høj grad processerne fra Orbetello. Dunis undersøgelser bekræfter dermed undersøgelserne foretaget af Tedeschi og O'Neil m.fl. Det bør desuden tilføjes, at Dunis undersøgelse er den første større engelsk-

---

12. Artiklerne er udkommet samlet i *The Prosecution of Heresy* (1990).

sprogede fremstilling om den romerske inkvisitions trolddomsforfølgelser siden Mary O'Neils studier fra 1982.

Et hemmelighedernes kammer

Studiet i den romerske inkvisition og trolddomsforfølgelserne udfordres af arkivforholdene. Inkvisitionens arkiver i Rom er blevet ødelagt af flere omgange, og det tilbageværende arkiv har indtil for nylig været lukket for offentligheden. Første gang inkvisitionsarkivet i Rom blev plyndret var ved den forhadte pave Paul IV Caraffas død i 1559. Paul IV havde selv en fortid som inkvisitor, og ved hans død stormede rasende romere inkvisitionens hovedsæde og brændte dets arkivalier. Godt 250 år senere var det ikke lokale romere, men den franske kejser Napoleons tropper, der plyndrede Vatikanet for kunstskatte og historiske dokumenter. Napoleon ønskede at skabe et kulturelt og kunstnerisk centrum i den franske hovedstad. Efter den franske kejsers fald blev en række af kunstværkerne købt tilbage til Vatikanet, men inkvisitionens dokumenter gik for størstedelens vedkommende tabt, for ingen ønskede at finansiere transporten af de mange hyldemeter dokumenter. En kuriøs anekdote fortæller, at de parisiske fiskerkoner langs Seinen gennem mange måneder pakkede deres fisk ind i de gamle inkvisitionsprotokoller. Meget materiale er altså gået tabt, men en samling arkivalier er ad uransagelige veje endt på større biblioteker rundt om i Europa.¹³ Hertil kommer den del af materialet vedrørende de enkelte tribunaler, som er bevaret på stadsarkiver i større italienske byer.

Denne bogs italienske undersøgelse er baseret på en samling trolddomsprocesser, som findes i Vatikanets eget inkvisitionsarkiv (*Archivio per la Congregazione della Dottrina della Fede*). Som en del af pave Johannes Paul II's bestræbelser for en mere åben katolsk kirke blev inkvisitionens arkiv åbnet for læg-forskere i 1998. Hidtil havde kun Vatikanets egne gejstlige historikere haft adgang til arkivet, og åbningen var derfor ventet med spænding. Den største kildegruppe i arkivet var arkivalier vedrørende den katolske kirkes bogcensur, indekset over de forbudte bøger (*Index librorum prohibitorum*). I dag kommer hovedparten af forskere til arkivet for at konsultere disse *Index*. I relation til trolddomsforfølgelserne var arkivet særlig interessant, da det indeholder alle arkivalierne fra inkvisitionstribunalet i den toscanske by Siena. Den romerske inkvisition må ikke forveksles med den

---

13. Der er bevaret arkivalier i Paris, Bruxelles og Dublin.

Inkvisitionsarkivet, Palazzo Sant'Uffizio

Paladset som er beliggende til venstre for Peterskirken huser inkquisitionens arkiv og Troskongregationen, Congregazione per la Dottrina della Fede. Vatikanstaten, nutidigt privatfoto.

middelalderlige pavelige inkquisition. Den romerske inkquisition var blevet reorganiseret af pave Paul III Farnese i 1542. Dens hovedsæde i Rom, Inkvisitionskongregationen havde ansvar for alle de lokale inkquisitioner (tribunalet) på den italienske halvø. Siena-tribunalet var en af disse lokale afdelinger af den romerske inkquisition. Siena-arkivet blev i begyndelsen af det 20. århundrede flyttet til Vatikanet, og denne arkivsamling er så vidt vides den mest komplette samling inkvisitionsprocesser, der er bevaret. Med undtagelse af blot nogle få årgange indeholder arkivet omkring 150 års protokoller, dvs. alle de sager som er rejst ved inkquisitionen i Siena. Det er dermed muligt at følge udviklingen i den romerske inkvisitions historie i et enkelt tribunal på en måde, som ikke tidligere har været muligt. En sådan undersøgelse er for nylig udgivet af den italienske historiker Oscar Di Simplicio (2005). Som en del af Siena-arkivet findes en samling på omkring 2000 siders protokoller fra den lille sydtoskanske by Orbetello. Det er disse processer, som udgør grundlaget for denne undersøgelses italienske lokalstudie.

Bogens opbygning

Det er hensigten, at denne bog skal kaste lys over, hvordan og hvorfor trolddomsforfølgelserne i Danmark og Italien udspillede sig så forskelligt. I den forbindelse rejser sig en række spørgsmål. Først og fremmest er det essentielt at afklare magthavernes forståelse af trolddom. Hvilken fortolkningsramme arbejdede dommeren ud fra? Hvilke ritualer og praksisser skulle derfor kategoriseres som trolddom? Og hvordan var fortolkningsrammen og forestillingsverdenen hos de dømte og deres angivere? I hvilken udstrækning var der konsensus mellem dommers og de forfulgtes måde at definere trolddom på? I bogen arbejdes med to nøglebegreber: *fortolkningsramme* og *forestillingsverden*. Fortolkningsrammen er for magthavernes vedkommende fremsat i teologiske afhandlinger og love, f. eks. “trolddom er ulovligt”. Bag eller måske rettere til grund for fortolkningsrammen lå en række forestillinger, en forestillingsverden. Meget enkelt sagt, blev trolddom fortolket som ulovligt, ud fra en forestilling om at det var “en konspiration med Djævelen”.

Det har været intentionen at give et helhedsbillede af trolddomsforestillingerne, fremfor som i mange andre fremstillinger at fokusere på enten domstolene eller befolkningen. Derfor er det valgt at opdele bogen i to hoveddele: Del 1) “Forfølgeren” og del 2) “De forfulgte”. Første del omhandler domstolene. I bogens anden del “De forfulgte” flyttes fokus til de personer, som optrådte i processerne. Dvs. anmeldere, vidner og mistænkte. Fælles for både Italien og Danmark er, at det var blandt den illitterære almue, man fandt mistænkte/dømte såvel som vidner. De historiske kilder til denne del af undersøgelsen adskiller sig på et vigtigt punkt fra bogens første del. Almuen udsendte ikke lange afhandlinger, hvori den redegjorde for forståelsen af trolddom. I stedet må historikeren læse mellem linjerne i processerne for at fremdrage almuens forestillinger. Almuen levede dengang i en oral kultur, og en skriftlig kilde (her en trolddomsproces) blev først og fremmest skabt ved mødet med en myndighed. Kildematerialets art forsyner denne del af undersøgelsen med nogle nye udfordringer, hvilket har betydet en lidt anderledes opbygning. Der er så at sige mere detektivarbejde i at fremdrage almuens forestillinger om trolddom, idet de oftest er gemt mellem linjerne og ikke som i teologiske afhandlinger fremsættes velovervejede og gennemargumenterede. Som det fremgår flere steder i bogen, så er inkvisitionsprocesser langt rigere på informationer om datidens mennesker, og det er derfor i nogle henseender muligt at gå længere i analysen. Det er ganske enkelt muligt at komme tættere på aktørerne i de ofte meget lange inkvisitionsprocesser. Det er derfor valgt at sammenligne de

italienske og de danske processer ud fra en erkendelse af at det ikke er muligt at fremdrage den samme mængde informationer af de danske processer.

Afslutningsvis bør knyttes et par bemærkninger til begrebsbrugen i denne bog. Udtryk som heks, trolddom og magi anvendes i daglig tale i flæng, men i en videnskabelig fremstilling er det nødvendigt med en kortfattet præcisering. På engelsk er *witchcraft* den mest almindelige betegnelse, der anvendes her som en slags paraplybetegnelse. I en dansksproget fremstilling bør forfatteren undlade at oversætte betegnelsen direkte. "Hekseri" blev først en del af den danske terminologi i slutningen af det 17. århundrede, og på det tidspunkt var trolddomsprocesserne næsten overståede. De danske dommere, vidner og sigtede anvendte udelukkende betegnelsen trolddom. I de italienske processer anvendtes fortrinsvis trolddom (*sortilegio*), mens betegnelsen hekseri (*stregoneria*) jævnligt forekommer. Da denne bog er forfattet på dansk, er valget faldet på at benytte trolddom som paraplybegreb. Dvs. "trolddom" er en overordnet betegnelse for de sager, som blev rejst ved hhv. tingstedet og inkquisitionen. Som denne undersøgelse bekræfter, så var almue og dommer ikke altid enige i, hvad der kunne kategoriseres som trolddom. Betegnelsen trolddom er derfor at betragte som et arbejdsbegreb i undersøgelsen, og tager derfor ikke højde for de mange nuancer og forståelser trolddomsbegrebet rummer. Der, hvor nuancerne er vigtige, betones de naturligvis.

Register

- Alexander IV, *pave* 44, 94
Ancyra, konciliet i 41 (n. 41)
Appelinstans 77
Argentario, Mont' 32, 34, 156
Augustin, *kirkefader* 40-44, 67, 93, 192
- Besættelse, djævle- 149 (n. 226), 153f,
180, 184, 206 (n. 341)
Birketing 151, 176
Bodshandling 55, 62, 65, 98, 100ff, 209,
222f
Brochman, Jesper, *teolog* 83, 191
Byfoged 28f, 167
Byting 28f, 95, 103
Bøder 28f, 136, 211
- Christian II, *dansk konge* 27, 71
Christian III, *dansk konge* 76
Christian IV, *dansk konge* 13 (n. 1), 83, 94
Coeli et terrae, *pavebulle* 45, 49, 51, 91
Como, *italiensk sø, by og provins* 49
- Danmark 13-16, 22, 27, 35, 69, 70f, 73,
86, 91ff, 98-103, 111f, 117, 120, 124,
128f, 150, 153, 158f, 168, 176, 184,
206f, 211, 213, 215-219, 222, 225
Diana, *gudinden* 42
Directorium inquisitorum, *inkvisitionsma-
nual* 44, 52 (n. 59), 55
Disciplinering, social 67, 84, 89, 218, 223
Djævlepagt, implicit 43, 56, 58ff, 92, 98,
170, 206, 225
Djævlepagt, eksPLICIT 43, 56, 58ff, 92, 98,
225
- Domstol 22, 27, 49, 62, 70, 87, 91, 100,
113, 129, 136, 163, 213, 216
Dominikanerordenen 49
Dæmon 40ff, 55ff, 67, 94, 179-184, 193,
197f, 205
Dåb 46, 55, 134
- Episcopi, canon 41f, 66f
Engle 61
Enker 30, 108, 119
Eugenius IV, *pave* 45
Europa 13ff, 18, 20, 50, 71, 76, 102, 214
Eymeric, Nicolau, *inkvisitor* 44f, 52 (n.
59), 55, 64f
- Filip II, *spansk konge* 31f, 35
Firenze 32, 35 (n. 33)
Forestillingsverden 18, 22, 86, 112, 130,
161, 163, 167, 177ff, 186, 197, 212ff,
217f, 221, 223, 225
Forgørelse 41, 74, 85f, 112ff, 117, 127f,
138, 149f, 153, 155, 157f, 165, 173,
175ff, 179, 185, 220
Forhør, det pinlige (se tortur)
Franciskanerordenen 49
Frederik II, *dansk konge* 77f
Frifindelse 123, 144 (n. 213), 163
Friuli, *italiensk provins* 50 (n. 56), 170 (n.
265)
Fængsling, varetægts- 16
- Garnisonsstat, den spanske, se også I Pre-
sidios 30ff, 34ff
Gjøl, *nordjysk by* 117, 152, 217 (n. 355)
Gregor XV, *pave* 53

- Hemmingsen, Niels, *teolog* 71, 76, 78-85, 87, 93f, 191
- Henrettelse 19, 49, 97ff, 101, 123, 126f
- Herredsting 29, 110, 132, 150, 171
- Hjælpedjævle 157, 180, 184, 193
- Hornum herred 110, 150
- Højesteret, se også Kongens retterting 126 (n. 176)
- Indekset over de forbudte bøger (*Index*) 20
- Inkvisition, den spanske 16
- Innocens VIII, *pave* 45, 67, 75
- Instructio pro formandis processibus in causis strigum 52ff, 62ff
- Italien 13-16, 22, 27, 30, 32, 35, 40, 49, 57, 62, 71, 91, 93, 98, 100 (n. 151), 102f, 111ff, 128f, 149, 158f, 161, 168, 173, 176, 184 (n. 299), 211, 213, 218 (n. 356), 219, 225
- Jesuiterordenen 13, 19, 83
- Jesus 145, 174, 182
- Job 82 (n. 128), 169 (n. 263)
- Karl V, *tysk-romersk kejser* 32
- Kloge folk 74, 85f, 175ff
- Krämer, Heinrich (Institoris), *inkvisitor* 45f, 48
- Kurien 13, 52, 67, 94
- Landsforvisning 84, 100
- Landsting 25, 28, 40, 75 (n. 118), 77, 86f, 95, 110f, 123, 126, 128, 132, 151, 171, 176, 180, 191, 206f, 211, 217
- Luther, Martin 71f, 77, 83, 218
- Magi, gavnlig 39, 79f, 84, 112f
- Magi, hvid, se gavnlig magi
- Magi, sort, se skadevoldende magi
- Magi, tilegnelses- 112ff, 127, 176, 179
- Magi, skadevoldende, se også forgørelse 53, 70, 80, 82, 85, 89, 102f, 113, 149, 175, 179, 219
- Maleficium, se skadevoldende magi og forgørelse
- Malleus maleficarum, *inkvisitionsmanual* 46-49
- Maremma, *italiensk provins* 34f
- Maria, Jomfru 145, 182
- Melanchton, Philip, *teolog* 71, 77
- Mirandola, *italiensk by* 49
- Modena, *italiensk by* 18f, 50f, 62, 114f, 142, 147, 159, 173, 176f, 181, 197, 206
- Nordjylland 25-29, 107, 111f, 118, 121, 123, 143, 149, 158, 161f, 180, 186, 211, 217, 219ff
- Nævninger 86, 132, 207
- Palladius, Peter, *teolog* 72-76, 80, 84, 87, 93
- Pavebuller 44f
- Pavestaten 32
- Paul III, *pave* 21
- Paul IV, *pave* 20
- Pedrosa, Francesco, *inkvisitor* 30, 107, 121, 133ff, 137, 140f, 144ff, 194, 199, 203
- Peña, Francisco, *jurist* 52 (n. 59), 55f
- Pico della Mirandola, Giovan Francesco, *italiensk greve og filosof* 49
- Porto Longone 32, 34
- Presidio, I, se også den spanske Garnisonsstat 30ff, 34ff
- Procesmåde, akkusatorisk 81, 87, 95f, 103, 206, 209, 216, 218, 222-225
- Procesmåde, inkvisitorisk 95, 129, 209, 218, 222, 225
- Processer, masse- 19, 49
- Protokoller, inkvisitions- 20, 25f, 34f, 58, 118
- Protokoller, dombogs- (danske) 133

- Præster 63 (n. 99), 73, 84, 110, 116, 173, 180, 191, 206 (n. 341), 213, 215 (n. 351), 223
- Reformationen 13, 15, 28f, 44, 69ff, 74f, 85, 87, 89, 91, 93f, 102, 162, 221, 223
- Retterting, Kongens, se også Højesteret 125f, 154
- Resen, Hans Poulsen, *biskop og teolog* 83f, 89, 103, 191
- Rigsrådet 84, 94
- Rom 13, 15 (n. 6), 20f, 34, 44, 51, 53, 72, 95, 101, 157
- Romdrup 123
- Sabbat 14, 48, 61f, 148f
- Satan 16, 39
- Scaglia, Desiderio, *kardinal og inkvisitor* 52-63, 65f, 72, 79, 81, 102, 204
- Sejlfloed 123f, 150, 211
- Siena 14 (n. 3), 20f, 30, 32, 61, 108, 149, 159, 165f, 176, 192, 202, 204
- Signen og manen 74, 84f, 113
- Simon Mager 40
- Sixtus V, *pave* 45, 49ff, 53, 67, 91, 93f
- Skt. Antonio 108, 142f, 174, 182, 197
- Skt. Daniello (Daniele, Daniel) 58 (n. 77), 131, 173, 182f
- Skt. Helena (Elena) 58 (n. 77)
- Skt. Marta 173 (n. 270)
- Skt. Peter 44
- Sovana, *italiensk by* 30
- Spanien 32, 55
- Sprenger, Jacob, *inkvisitor* 46, 48 (n. 58)
- Spådomme 45, 49, 51, 55, 67, 78 (n. 121), 79f, 82, 94, 113f, 192
- Storvorde 28 (n. 17), 123f, 151, 176
- Synd 43, 56, 75f, 80, 82, 93f, 96ff, 101f, 108, 116, 169, 191 (n. 302), 195ff, 203f, 222f, 225
- Tausen, Hans, *teolog* 15, 75
- Thomas Aquinas, *teolog* 40, 42ff, 48, 50, 53, 56 (n. 70), 57ff, 67, 92, 153, 192, 218
- Tilståelse 64, 70, 76, 96, 108f, 145, 176, 204, 222
- Tingbøger 16, 253
- Thisted 180
- Tortur 19, 63, 76, 86, 91, 95ff, 109, 191, 200f, 222
- Tridentinerkonciliet 39
- Trient, *italiensk by* 39
- Trolddomsrygtet 64, 110, 118-121, 123, 126ff, 132, 146, 154, 164, 168, 170, 173, 176, 207, 219, 223
- Tyskland 14
- Tyveri 76 (n. 118), 140f
- Udlæggelse 75f, 97, 103, 119-128, 145, 207, 217, 223
- Universitet 34 (n. 31), 53, 76ff, 83, 103, 192
- Valtellina, *italiensk provins* 49
- Venedig 13, 18, 48 (n. 52), 50f, 61f, 115, 159, 173, 177, 197, 213f
- Viborg 26 (n. 14), 28, 110, 126, 180 (n. 287), 211
- Vidneudsagn 16, 25, 35 (n. 36), 64, 96f, 133, 138f, 143-147, 149f, 152, 154, 157f, 163, 167f, 170, 179f, 184, 207, 214, 223